

Krzysztof Koźbiał¹

Pozycja ustrojowa głowy państwa w Księstwie Liechtensteinu

Słowa kluczowe: Liechtenstein, Księstwo Liechtensteinu, głowa państwa, monarchia

Keywords: Liechtenstein, Principality of Liechtenstein, a head of state, monarchy

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie pozycji ustrojowej głowy państwa w Księstwie Liechtensteinu. Księstwo jest jedną z europejskich monarchii, na tle innych wyróżnia się jednak tym, iż pozycja władcy jest daleko idąca, bynajmniej nie jest ona ograniczona jedynie do funkcji reprezentacyjnych. Aktywność księcia, odnosząca się do polityki wewnętrznej i zewnętrznej, jest zakorzeniona w obowiązującej od 1921 r. konstytucji i została przedstawiona w artykule. Pozycja głowy państwa wynika również z uwarunkowań historycznych i społecznych. Jest ona także oparta na rozwiązaniach pozakonstytucyjnych.

Książęce prerogatywy są szerokie. Wprawdzie podejmowano próby ich ograniczenia lecz tego rodzaju propozycje zostały odrzucone w referendum. Dodatkowo podczas głosowania w 2003 r. uprawnienia władcy zostały jeszcze rozszerzone.

¹ ORCID ID: 0000-0001-6124-5341, doktor habilitowany, Zakład Studiów nad Europą Środkową, Instytut Studiów Europejskich, Wydział Studiów Międzynarodowych i Polonijnych, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. E-mail: krzysztof.kozbial@uj.edu.pl.

Abstract**The Position of a Head of State in the Political System of the Principality of Liechtenstein**

The aim of the article is to present the position of a head of state in the Principality of Liechtenstein. The Principality is one of the European monarchies, but it is distinguished from others by the fact that the position of the prince is far-reaching, by no means limited only to representatives functions. The prince's activity to internal and external politics is rooted in the constitution in force since 1921 and was presented in the article. The position of the head of state also results from historical and social conditions. It is also based on non-constitutional solutions.

Princely prerogatives are broad. Although attempts were made to limit them, such proposals were rejected in a referendum. Additionally, during the voting in 2003, the ruler's powers were further extended.

Księstwo Liechtensteinu, jako monarchia a zarazem europejskie mikropaństwo, cechuje się znaczącą pozycją księcia – głowy państwa. W opinii Autora wykracza ona poza ramy prawne wyznaczone przez konstytucję Księstwa z 1921 r., co jest zauważalne w aktywności politycznej i społecznej. Dla pełnego obrazu wydaje się wskazane podjęcie analizy roli pozakonstytucyjnej władcy Liechtensteinu innym razem – w tym miejscu skupiając się na roli określonej jedynie w konstytucji.

Celem poniższych rozważań jest przede wszystkim odpowiedź na pytanie o powód tak ważnej pozycji zarysowanej w ustawie zasadniczej. Co świadczy o tak istotnej roli księcia? Czy podejmowane są jakiekolwiek próby ograniczenia jego roli i na ile są one skuteczne? Aby odpowiedzieć na tak postawione pytania badawcze odniesiono się do istotnych z punktu widzenia nauk o polityce i administracji metod badawczych, tj. przede wszystkim analizy systemowej, analizy instytucjonalno-prawnej jak i metody historycznej.

I. Pozycja księcia według konstytucji Księstwa

Konstytucja Liechtensteinu, przyjęta w 1921 r., w wielu miejscach odnosi się do pozycji księcia – głowy państwa. Jemu poświęcony jest w całości rozdział II ustawy zasadniczej (art. 7–13 ter) ale i w innych miejscach znaleźć można liczne odniesienia do jego pozycji. Trudno nie podkreślić samej nazwy państwa – wywodzącej się przecież od rodu panującego (co jest ewenementem w skali Starego Kontynentu) – bardzo dobitnie wskazującej na znaczenie rządzących Księstwem. Kwestie symboliczne odgrywają zresztą istotną rolę przy odniesieniach do Liechtensteinu bowiem godłem alpejskiego państwa jest godło panujących a ich złoto (żółto)-czerwone barwy są de facto drugą flagą kraju².

Księstwo Liechtensteinu – jak precyzuje art. 2 – jest konstytucyjną monarchią dziedziczną, opierającą się na bazie demokratycznej i parlamentarnej. Równocześnie zwrócono uwagę, iż władza należy tak do władcy, jak i do narodu³. Książę został zatem postawiony na równi z mieszkańcami państwa, choć trzeba podkreślić, że chodzi przede wszystkim o tych, którzy posiadają prawa wyborcze w mikropaństwie mogąc wpływać na jego kształt pod względem politycznym⁴. Tron Księstwa jest dziedziczony w rodzie Liechtensteinów, kwestie szczegółowe są opisane w tzw. układzie rodzinnym (*Hausgesetz*) z początku XVII wieku⁵. Jest to jedna z nielicznych monarchii współczesnego świata, w której dziedziczenie tronu może odbywać się jedynie w linii męskiej, co jest wywodzone ze średniowiecznego prawa salickiego.

Artykuł 7 konstytucji nie pozostawia wątpliwości, iż to książę jest głową państwa liechtensteińskiego wykonując swoje uprawnienia w zgodzie z przepisami ustawy zasadniczej. Według art. 13 bis w momencie „przejściowych przeszkód”, lub w celu przygotowań do sukcesji, władca może mianować swoim zastępcą pełnoletniego księcia⁶. Możliwość taką wprowadzono do najważniejszej w państwie ustawy w 1984 r. Chodzi o sytuację, w której urzędujący

² K. Koźbial, *System polityczny Księstwa Liechtensteinu*, Kraków 2013, s. 88.

³ K. Koźbial, W. Stankowski, *Konstytucja Księstwa Liechtensteinu. Naród-państwo-polityka*, Kraków 2009, s. 46–47.

⁴ Obywatelstwa Liechtensteinu nie posiada około 1/3 mieszkańców kraju wobec czego nie mogą oni brać udziału w wyborach.

⁵ *Hausgesetz des Fürstlichen Hauses Liechtenstein vom 26. Oktober 1993*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt” 1993, nr 100.

⁶ K. Koźbial, W. Stankowski, op.cit., s. 50–51.

władca nie byłby zdolny do pełnienia obowiązków (np. z powodów zdrowotnych). Obecnie głową państwa w Liechtensteinie jest, od 1989 r., książę Hans Adam II. W 2004 r. ustanowił on zastępcą – regentem (*Erbprinz*) – swego najstarszego syna Aloisa⁷. Zasadniczo książę Alois spełnia pewne funkcje faktycznie w zastępstwie ojca, np. corocznie otwiera posiedzenia parlamentu – Landtagu – wygłaszając mowę tronową. Książę (bądź regent sprawujący funkcję głowy państwa) nie podlega sądownictwu i nie jest prawnie odpowiedzialny za swą działalność, co także zawiera wspomniany art. 7.

Książę cieszy się honorowymi prawami w Liechtensteinie, co jest typowe dla monarchii. Trzeba do nich zaliczyć: sposób zwracania się do władcy (*Durchlaucht*), ceremonię dworską odnoszącą się do obchodów dotyczących narodzin, ślubów, śmierci, wizyt w poszczególnych gminach wchodzących w skład państwa, zaprzysiężenie czy też otwieranie i zamykanie corocznych obrad parlamentu⁸. Imię Księcia jest prawnie chronione, każdy kto go nadużywa lub uzurpuje sobie prawo przynależenia do rodziny książęcej podlega sankcji karnej na podstawie ustawy z 1962 r.⁹

Prerogatywy głowy państwa można podzielić na te, które dotyczą w szczególności polityki wewnętrznej oraz te, które związane są z polityką zagraniczną mikropaństwa. Obecnie panujący zarysował swą wyraźną rolę w obu obszarach.

Jeśli chodzi o działania skierowane do wewnątrz kraju niezwykle ważny wydaje się art. 9 konstytucji, według którego „każda ustawa (...) wymaga sankcji Księcia”¹⁰. Oznacza to, że władca musi zaakceptować każdą zmianę ustawową aby weszła ona w życie, mając na swą decyzję 6 miesięcy (jak precyzuje art. 65). Władca nie musi przy tym w ogóle brać pod uwagę decyzji wyborców (czyli np. wyników referendum w danej sprawie). Owo uprawnienie można określić mianem swoistego weta, którego parlament nie może odrzucić. Jednocześnie warto zauważyć, iż głowa analizowanego państwa niezwykle rzadko korzystała z takiej możliwości. Jedyne przypadki miały miejsce

⁷ Sam Hans Adam II był mianowany regentem przez swego ojca księcia Franza Josefa II w 1984 r. po wprowadzeniu w życie takiej możliwości konstytucyjnej.

⁸ https://verfassung.li/Art._7#A._Aufgaben_des_Staatsoberrhauptes (18.02.2021).

⁹ *Gesetz vom 4. Dezember 1962 zum Schutze des Namens des Fürstenhauses*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt” 1962, nr 2.

¹⁰ K. Koźbiał, W. Stankowski, op.cit., s. 48–49.

w 1961 r. kiedy to książę zakwestionował nowe prawo łowieckie i w przedstawionej formie nie weszło ono w życie (mimo akceptacji w referendum)¹¹. Kilka razy władca groził natomiast wetem odnośnie do konkretnych proponowanych zmian w prawie. Przykładowo przed referendum w 2011 r. dotyczącym zmiany kodeksu karnego i zniesienia kary za przerywanie ciąży regent Alois w przemówieniu wygłoszonym przy okazji święta narodowego dał wyraz swojemu negatywnemu stanowisku wobec proponowanych zmian¹².

Książę Liechtensteinu może stanowić prawo wydając rozporządzenia (*Verordnungen*) aby wykonywać i przeprowadzać ustawy za pośrednictwem rządu (za kontrasygnatą szefa rządu). Z kolei w celu zapewnienia bezpieczeństwa i dobra państwa głowa państwa może wydawać rozporządzenia wyjątkowe (*Notverordnungen*), co może mieć miejsce również przy kontrasygnacie premiera a także przy wystąpieniu warunków, które uzasadniają wyjątkowość rozporządzeń. Oba rodzaje rozporządzeń mogą mieć miejsce na podstawie art. 10 konstytucji¹³. Zasadniczo mogą to być sytuacje rzadkie, np. katastrofy naturalne (pożar, epidemia), konflikt zbrojny, zagrożenie wynikające z wojny prowadzonej między innymi państwami czy też niepokoje wewnątrz państwa (strajki, rozruchy, postępujące bezrobocie)¹⁴. Zdecydowana większość z tych sytuacji nigdy dotąd nie miała miejsca. Głowa państwa skorzystała z wyjątkowych uprawnień jedynie trzykrotnie, po raz ostatni w 1990 r. gdy Liechtenstein, starający się o członkostwo w ONZ, wprowadził sankcje ekonomiczne wobec Iraku i podjął aktywność chroniącą majątek Kuwejtu i jego obywateli na obszarze Księstwa¹⁵. Doprecyzowując, rozporządzenia o charakterze wyjątkowym mogą obowiązywać do 6 miesięcy od wprowadzenia, nie mogą ograniczać praw człowieka, zakazu tortur i niehumanitarnego traktowania, zakazu niewolnictwa i pracy przymusowej. Nie mogą również dotyczyć spraw następstwa tronu, postanowień układu rodzinnego, prawa obywateli do wniesienia wotum nieufności wobec władcy jak i prawa do inicjatywy ustawodawczej

¹¹ A. Waschkuhn, *Politisches System Liechtensteins: Kontinuität und Wandel*, Vaduz 1994, s. 120.

¹² K. Koźbiał, op.cit., s. 99. W referendum propozycje zmian zostały ostatecznie odrzucone.

¹³ K. Koźbiał, W. Stankowski, op.cit., s. 48–51.

¹⁴ E. Pappermann, *Die Regierung des Fürstentums Liechtensteins*, Bigge/Ruhr 1967, s. 132.

¹⁵ *Kommentar zur liechtensteinischen Verfassung. Online-Kommentar*, BERN 2016, [verfassung.li, https://verfassung.li/Art._10#E._Die_Staatspraxis](https://verfassung.li/Art._10#E._Die_Staatspraxis) (17.02.2021).

mogącej zakończyć się zniesieniem monarchii. Prerogatywy Księcia są zatem pod tym względem jednak wyraźnie ograniczone.

Głowa państwa w Liechtensteinie, biorąc pod uwagę przepisy art. 11 i 12 konstytucji, mianuje sędziów, dysponuje prawem ulaskawienia, złagodzenia bądź zamiany uznanych prawomocnie wyroków lub też umorzenia prowadzonych dochodzeń. Kompetencje te są pod tym względem dość typowymi rozwiązaniami. Poza tym w stosunku do wymiaru sprawiedliwości głowa państwa dysponuje także innymi uprawnieniami: wpływa (razem z parlamentem) na wybór sędziów – choć tu jego przewaga polega na konieczności mianowania przez Księcia (dotyczy to także sędziów Sądu Administracyjnego i Trybunału Stanu)¹⁶.

Istotna jest również pozycja władcy względem parlamentu, ma ona charakter reprezentacyjny jak i praktyczny. Książę otwiera i zamyka pracę sesyjną Landtagu (w każdym roku kalendarzowym) wygłaszając przy tym najczęściej tzw. mowę tronową, w której nakreślone są długoterminowe cele państwa bądź działania, które należy podjąć w danym momencie. Jeśli otwierane są prace nowo wybranego parlamentu wówczas parlamentarzyści składają przysięgę na ręce władcy¹⁷. Z ewentualnych ważnych powodów (bliżej nieokreślonych ani w konstytucji, ani w ustawach) Książę odracza jego prace na 3 miesiące. Może także rozwiązać parlament przed upływem kadencji, do czego zresztą dochodziło. Jest to zresztą prerogatywa tym istotniejsza, że Landtag nie może ulec samorozwiązaniu.

Daleko idące uprawnienia głowa państwa posiada także w stosunku do rządu. Władca mianuje szefa rządu oraz jego członków, czyni to w porozumieniu i na wniosek Landtagu. Przepisy konstytucji nie zmuszają jednak głowy państwa do akceptacji kandydatów wskazanych mu przez parlament. Z drugiej strony rząd odpowiadający za swe działania zarówno przed Księciem jak i przez Landtagiem musi się cieszyć jego zaufaniem. Z praktycznego punktu widzenia Książę powinien brać pod uwagę wyniki wyborów, i czyni to. Istotna jest rola władcy w stosunku do premiera, ten ostatni pełni wręcz rolę pośrednika między głową państwa a gabinetem¹⁸. Warto zwrócić również uwa-

¹⁶ K. Koźbiał, W. Stankowski, op.cit., s. 50–51. O wspólnym wyborze sędziów wspominają szczególnie przepisy art. 96 konstytucji, zob.: K. Koźbiał, W. Stankowski, op.cit., s. 92–95.

¹⁷ Tak wygłoszenie mowy tronowej jak i odebranie przysięgi może być dokonane również przez regenta. Taka sytuacja ma miejsce w ostatnich latach.

¹⁸ K. Koźbiał, op.cit., s. 136.

gę na fakt, że szef rządu kontrasygnuje rozporządzenia głowy państwa biorąc za nie odpowiedzialność, z której władca jest wyłączony. Gdyby doszło do utraty zaufania rządu przez głowę państwa lub parlament Książę może powołać rząd przejściowy administrujący państwem.

Jak wspomniano, druga część prerogatyw głowy państwa dotyczy stosunków zewnętrznych. W konstytucji wspomniano o nich zasadniczo jedynie w art. 8. choć należy je ocenić jako daleko idące, szczególnie dostrzegalne w aktywności obecnego władcy Hansa Adama II. Głowa państwa reprezentuje Liechtenstein w kontaktach z innymi państwami na zasadzie współdziałania z rządem lecz we wspomnianym artykule ustawy zasadniczej wyraźnie podkreślono, iż jego aktywność nie jest w żaden sposób ograniczona. Odpowiedzialność za działania ponosi rząd Księstwa. Z drugiej jednak strony trudno byłoby sobie wyobrazić w praktyce sytuację, w której głowa państwa mogłaby prowadzić „własną” politykę zagraniczną. Jest to tym bardziej niemożliwe gdyż ważną rolę w tejże polityce odgrywa parlament Księstwa, m.in. poprzez swe stałe delegacje reprezentujące Liechtenstein w organizacjach międzynarodowych (np. w Radzie Europy). Władca podpisuje umowy międzynarodowe, jeśli przewidywałyby one odstąpienie części terytorium (jest to przepis czysto hipotetyczny) wówczas wymagana jest zgoda Landtagu.

Prerogatywy dotyczące polityki zagranicznej są zatem ważne, ich treść jest jednak wypełniona aktywnością poszczególnych władców i zależy w dużej mierze właśnie od nich. Jak wspomniano, obecna głowa państwa wykazuje się na tym polu daleko idącą aktywnością, nie notowaną wśród jego poprzedników. Zasadna wydaje się teza, iż to dzięki jego osobistemu zaangażowaniu podalpejskie mikropaństwo stało się członkiem Organizacji Narodów Zjednoczonych w 1990 r. oraz Europejskiego Obszaru Gospodarczego 5 lat później. Swe plany w tym zakresie przedstawiał od połowy lat 80. XX stulecia jeszcze jako regent korzystając z możliwości stworzonych w konstytucji (mowy tronowe). Bez wątpienia rozszerzył politykę międzynarodowego otwarcia, udziału w organizacjach międzynarodowych, zapoczątkowaną przez swojego ojca Franza Josefa II¹⁹.

¹⁹ Ibidem, s. 97.

II. Próby ograniczenia pozycji Księcia

Uprawnienia głowy państwa w Liechtensteinie trudno określić inaczej niż stosunkowo daleko idące, na tle monarchii europejskich są one rozległe. Wiele razy stało się to tematem debat a nawet sporów politycznych, których rozstrzygnięcia dokonano – co jest zresztą charakterystyczne dla tego państwa – w referendach²⁰.

Najszerszym echem odbiła się niewątpliwie dyskusja dotycząca zmian konstytucji mająca miejsce w latach 2002–2003. Była ona wynikiem debat parlamentarnych związanych z tym czy nowelizować istniejącą ustawę zasadniczą czy też opracować nową. Projekt zmian nie uzyskał aprobaty w Landtagu wobec czego Książę Hans Adam II skorzystał z instrumentu demokracji bezpośredniej doprowadzając do przeprowadzenia w marcu 2003 r. głosowania na temat zmiany ustawy zasadniczej²¹.

Zaproponowane zmiany, oznaczające de facto rozszerzenie książęcych uprawnień, zaakceptowało ponad 64% głosujących. Warto dodać, iż jeszcze kilka miesięcy przed głosowaniem swe zastrzeżenia wobec propozycji zgłosiła Komisja Wenecka, doradczy organ Rady Europy ds. prawa konstytucyjnego²².

W swej opinii Komisja Wenecka podkreśliła, że przyjęcie proponowanych przez głowę państwa przeobrażeń najwyższego aktu prawnego będzie oznaczało złamanie demokratycznych standardów państwa prawa²³. Głosujący mieli jednak odmienne zdanie w tej sprawie. Niewykluczone, iż jednym z decydujących argumentów było wprowadzenie do konstytucji nowe-

²⁰ Jeśli chodzi o wykorzystanie referendum w systemie politycznym pod względem liczebnym Liechtenstein jest drugim, po Szwajcarii, państwem Starego Kontynentu, które korzysta z tej metody rozstrzygnięć, zob.: M. Musiał-Karg, *Referenda w państwach europejskich. Teoria, praktyka, perspektywy*, Toruń 2008, s. 174–180.

²¹ S. Grabowska, *Wstęp*, [w:] *Konstytucja Księstwa Liechtensteinu*, tłum. R. Grabowski, Warszawa 2013, s. 22–23.

²² Co interesujące, Liechtenstein został przyjęty do Rady Europy w 1978 r., kiedy to kobiety w tym państwie nie posiadały pełni praw wyborczych (nie mogły brać udziału w wyborach do parlamentu). Wówczas Komisja Wenecka nie podejmowała interwencji.

²³ Szerzej na ten temat zob.: M. Łukaszewski, *W poszukiwaniu europejskiego modelu systemu politycznego. Europejskie monarchie w opiniach Komisji Weneckiej*, „Świat idei i Polityki” 2014, t. 13, s. 120–128.

go art. 13 ter, na mocy którego 1 500 obywatelom²⁴ Księstwa przysługuje prawo do wniesienia wobec głowy państwa wotum nieufności, które finalnie może skutkować referendum na ten temat. Nie mniej ważna była zmiana art. 113 umożliwiająca także 1 500 obywatelom wniesienie inicjatywy dotyczącej zniesienia monarchii w ogóle. Gdyby do tego doszło parlament powinien wypracować nową konstytucję (republikańską) i poddać ją pod referendum. Kontrpropozycję może przedstawić także władca. Te rozwiązania pokazują zatem, że obywatele poprzez głosowanie referendalne mają możliwość reagowania gdyby faktycznie uznali, iż dochodzi do ograniczenia ich praw przez głowę państwa. Jednym z rodzajów odpowiedzialności księcia jest również odpowiedzialność przed Radą Rodzinną za działalność wywierającą zły wpływ na reputację monarchii, może być to nagana a nawet złożenie z tronu²⁵.

Jak na razie nie ma o tym mowy. Dotąd bezskutecznie podejmowano w referendum wprost próbę ograniczenia roli Księcia w państwie, tego rodzaju propozycje zostały odrzucone. W 2012 r. ponad 76% głosujących opowiedziało się przeciw ograniczeniu prawa weta książęcego wobec ustaw przegłosowanych w Landtagu (weto mogłoby być – według pomysłodawców – odrzucone większością w referendum)²⁶.

Możliwość interwencji „suwerena” poprzez głosowanie jest niezwykle ważne. Trudno wszak podważyć rolę referendum, które należy uznać za „najpełniejszy przejaw suwerenności narodu”²⁷. Bez wątpienia warunek ten jest spełniony w Liechtensteinie.

²⁴ Należy przy tym zaznaczyć, iż 1500 osób uprawnionych do głosowania w Liechtensteinie to prawie 7,4% uprawnionych do głosowania. Gdyby odnieść tę liczbę do warunków polskich oznaczałoby to konieczność zebrania podpisów ok. 2,230 mln uprawnionych do głosowania (biorąc pod uwagę osoby uprawnione do głosowania w II turze wyborców prezydenckich z 2020 r.). Jest to zatem liczba znacząca.

²⁵ M. Bazak, *Pozycja ustrojowa księcia Liechtensteinu*, [w:] *Specyfika organizacji i funkcjonowania organów władzy publicznej. Analiza porządków prawnych państw współczesnych*, red. M. Jabłoński, M. Abu Gholeh, Wrocław 2019, s. 30. Są to uregulowania zawarte w układzie rodzinnym lecz nie w konstytucji.

²⁶ K. Koźbiał, op.cit., s. 99.

²⁷ M. Bankowicz, *Demokracja. Zasady, procedury, instytucje*, Kraków 2006, s. 185.

III. Podsumowanie

Pozycję księcia – głowy państwa – w Liechtensteinie – należy uznać za bardzo znaczącą. Jest to pochodna doświadczeń historycznych i roli jaką się mu przypisuje biorąc pod uwagę doświadczenia historyczne i praktykę ustrojową. Niektórzy porównują Liechtenstein pod tym względem do państw, w których praktykuje się półprezydencki system polityczny²⁸.

Tym samym Liechtenstein wymyka się klasycznemu podejściu do monarchii współczesnego świata. Głowa tego państwa nie pełni funkcji wyłącznie reprezentacyjnych. Realnie wpływa na politykę Liechtensteinu, funkcjonowanie organów państwa (parlament i rząd) a także na władzę sądowniczą. Wpływ ten przejawia się także w obsadzie określonych stanowisk.

Wypełniając funkcję prognostyczną nauk o polityce i administracji należy stwierdzić, iż jak na razie nic nie wskazuje na to, aby te szerokie prerogatywy książęce miały być w najbliższym czasie ograniczone. Książę cieszy się szerokim zaufaniem społecznym, co jest pochodną dotychczasowych doświadczeń, nie nadużywania swych prerogatyw, ale i uznania dla jego pozycji i aktywności w państwie.

Literatura

- Bankowicz M., *Demokracja. Zasady, procedury, instytucje*, Kraków 2006.
- Bazak M., *Pozycja ustrojowa księcia Liechtensteinu*, [w:] *Specyfika organizacji i funkcjonowania organów władzy publicznej. Analiza porządków prawnych państw współczesnych*, red. M. Jabłoński, M. Abu Gholeh, Wrocław 2019.
- Gesetz vom 4. Dezember 1962 zum Schutze des Namens des Fürstenhauses*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt” 1962, nr 2.
- Grabowska S., *Wstęp*, [w:] *Konstytucja Księstwa Liechtensteinu*, tłum. R. Grabowski, Warszawa 2013.
- Hausgesetz des Fürstlichen Hauses Liechtenstein vom 26. Oktober 1993*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt” 1993, nr 100.
- Kommentar zur liechtensteinischen Verfassung. Online-Kommentar*, BERN 2016, verfassung.li

²⁸ https://verfassung.li/Art._7#A._Aufgaben_des_Staatsoberhauptes (18.02.2021).

Koźbiał K., Stankowski W., *Konstytucja Księstwa Liechtensteinu. Naród-państwo-polityka*, Kraków 2009.

Koźbiał K., *System polityczny Księstwa Liechtensteinu*, Kraków 2013.

Łukaszewski M., *W poszukiwaniu europejskiego modelu systemu politycznego. Europejskie monarchie w opiniach Komisji Weneckiej*, „Świat idei i Polityki” 2014, t. 13.

Musiał-Karg M., *Referenda w państwach europejskich. Teoria, praktyka, perspektywy*, Toruń 2008.

Pappermann E., *Die Regierung des Fürstentums Liechtensteins*, Bigge/Ruhr 1967.

Waschkuhn A., *Politisches System Liechtensteins: Kontinuität und Wandel*, Vaduz 1994.